

İki Tarafından Çekilen İp: Basra Mu'tezile Geleneğinde İ'timâd ve Tevlîd ile İlişkisi

Osman Demir

0000-0003-3851-0439

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ror.org/05mskc574

osman.demir@hbv.edu.tr

Öz

Mu'tezile ekolü erken bir dönemde fizikî nesnelere yapı ve işleyişi hakkında ileride önemli teorilere dönüşecek fikirler oluşturmaya başladı. Zamanla mevcut modeller içinde, nesnenin temel parçalarının birleşiminden meydana gelen cisim ve ikincil niteliklerden oluştuğunu savunan parçacıkçı/atomcu teori, farklı versiyonları ile fizikî varlığın yapı ve işleyişini açıklamada öne çıktı. Kelâmcılar özcü ve nitelikçi açıklamalar karşısında, pek çok fenomeni bu teoriyle açıkladılar ve gerekli yerlerde yeni kavram ve önermeler de icat ettiler. İ'timâd (dayanma, meyl) teorisi, takip edilebildiği kadarıyla, hicrî III. asırdan itibaren Cübbâîler tarafından eşyada mevcut hareket eğilimi ile maddeye dıştan uygulanan tesirin oluşturduğu etkiyi açıklamak için geliştirildi. Ebû Ali ve Ebû Hâşim el-Cübbâî ile ardından gelen Kâdî Abdülcebâr, Nîsâbü'rî ve İbn Metteveyh, pek çok fenomenin çözümünde bu kavrama atıf yaptılar. Bir bakıma İ'timâd, nesnenin doğal hareketi ve buna bağlı bir tür belirlenimciliği savunan Kâbî gibi kişilere karşı alternatif bir model olarak kurgulandı. Kişinin bir sebep vasıtasıyla kendi üstünde ya da dışarıda gerçekleştirdiği tüm fiiller ile tabii nesnelere ya da cansız cisimlerin zorunlu etkileşimlerinin İ'timâddan kaynaklandığı belirtildi. Bu yönde İ'timâd, bir tür nedensellik teorisi olan tevlîd ve doğal-teklîfi yapıları dini hassasiyetleri gözeterek açıklamayı amaçlayan âdet teorisiyle de irtibatlandırıldı. Bu makalede İ'timâdın tanımı, fonksiyonu ve türleri hakkında bilgi verildikten sonra, bahsi geçen isimler üzerinden tikel örneklerle nasıl tatbik edildiği irdelenmiş ve bu bağlamda tevlîd ile ilişkisi üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Kelâm; Fizik Teorisi; Basra Mu'tezilesi; İ'timâd; Tevlid; Âdet

Öne Çıkanlar

- Araştırma, Basra Mu'tezile ekolünün "i'timâd" teorisini evrendeki fiziki düzeni açıklama çabası bağlamında ele almaktadır.
- İ'timâd, cisimlerin eğilimlerini ve dış etkilerle yönlendirilen hareketlerini çözümlenekte kullanılan temel bir kavramdır.
- Bu teoride zorunlu (lâzım) ve zorlamalı (mücteleb) i'timâdı ayrımı, hareket ve sükûn olgularını anlamada kritik bir rol oynamaktadır.
- Yazı bu konuda kelâmcıları arasındaki ihtilafları da çözümlenekte özellikle bu açıdan Cübbâîlere odaklanmaktadır.
- İ'timâd'ın tevlîd ile ilişkisi de incelenmiş böylece Mu'tezile düşüncesinde önemli yeri olan iki kavramın fiziksel olguları açıklamadaki yerine dikkat çekilmiştir.
- Bu araştırmada Eş'arîlerin alemin işleyişini Tanrıya atıf yaparak izah etme amacı taşıyan âdet teorisini i'timâdla ilintili ele alan yaklaşımlara da yer verilmiştir.

Atıf Bilgisi

Demir, Osman. "İki Tarafından Çekilen İp: Basra Mu'tezile Geleneğinde İ'timâd ve Tevlîd ile İlişkisi". *Eskiyeni* 57 (Haziran 2025), 555-572.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1599633>

Makale Bilgileri

Etik Beyan

Bu makale, 13 Mart 2022 tarihinde FATAP Sempozyumu'nda sunulan ve ancak tam metin olarak yayımlanmayan "Basra Mu'tezile Geleneğinde İtimad Teorisi ve İlahi İnançla İlişki" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Geliş Tarihi

11 Aralık 2024

Kabul Tarihi

26 Haziran 2025

Yayın Tarihi

30 Haziran 2025

Hakem Sayısı

İki İç Hakem - İki Dış Hakem

Değerlendirme

Çift Taraflı Kör Hakemlik

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Benzerlik Taraması

Yapıldı - intihal.net

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu yazı "11. ve 13. Yüzyıllar Arası İslam Düşüncesinde Fiziksel Teori Modelleri" başlıklı ve 119K004 numaralı TÜBİTAK-ARDEB 1003 Projesi (2020-2023) kapsamında desteklenmiştir.

Etik Bildirim

eskiyenidergi@gmail.com

S. Kalkınma Amaçları

-

Lisans

CC BY-NC 4.0

The Rope Pulled by Both Sides: The Issue of Impetus (*ʿitimād*) in the Basra Muʿtazilite Tradition and its Relation with the Theory of Generated Acts (*Tawliḍ*)

Osman Demir

0000-0003-3851-0439

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology, Department of Theology, Ankara, Türkiye

ror.org/05mskc574

osman.demir@hbv.edu.tr

Abstract

The Muʿtezila school initiated the conceptualisation of theories pertaining to the structure and functionality of physical objects at an early stage, theories which would subsequently assume significance. In the course of history, the particle/atomist theory, has gradually assumed a more prominent role in the existing models employed to elucidate the composition and operation of physical reality. This theoretical framework posits that entities are constituted by fundamental particles and secondary qualities. Its various iterations have emerged as increasingly influential in the context of explaining the structure and functioning of physical existence. Theologians utilised this theory to elucidate numerous phenomena in the face of essentialist and qualitative explanations, and they also devised new concepts and propositions where necessary. The theory of *ʿitimād* (impetus/resistance) was developed by the al-Jubbāʿīs from the 3rd century AH onwards in orders to explain the effect created by the tendency of objects to move and the external influence applied to matter. The concept was referred to in explaining many phenomena by Abū ʿAlī and Abū Hāshim al-Jubbāʿī, followed by Qāḍī ʿAbd al-Jabbār, al-Niṣābūrī, and Ibn Mattawayh. In essence, the concept of *ʿitimād* was formulated as a counterpoint to the positions adopted by individuals such as al-Kāʿbī, who defended the natural movement of objects and a kind of determinism associated with it. It was asserted that all actions undertaken by an individual whether internally or externally, in addition to the fundamental interactions between natural entities or inanimate bodies, were derived from *ʿitimād*. In this regard, it is important to note the correlation between two theoretical concepts: the theory of generated acts (*tawliḍ*) and the theory of divine habit (*al-āda*). The former is a type of a causality theory, and the latter aims to explain natural structures while taking religious sensitivities into account. Following the presentation of information about the definition, function, and types of *ʿitimād* in this article, the subsequent examination explores the application of *ʿitimād* to specific examples through the aforementioned names. Furthermore, the discussion encompasses an analysis of the relationship between *ʿitimād* and *tevlīd* within this particular context.

Keywords

Kalām; Physical Theory; Basrian Muʿtazila Sect; Impetus; Generation; Divine Habit

Highlights

- The present study examines the theoretical framework of i'timād (resistance) as expounded by the Basra Mu'tazilite school in the context of its attempt to explain physical order in the universe.
- The concept is a fundamental to analysis of the natural tendencies of bodies and their movements which are guided by external influences.
- In this theory, the distinction between obligatory and compelled resistance is of critical importance in understanding the phenomena of motion and rest.
- The relationship between i'timād and generation (tawlīd) was also examined, drawing attention to the role of these two concepts, which are important in Mu'tazilite thought, in explaining physical phenomena.
- This study also includes approaches that relate the Ash'arite theory of divine habit (*al-āda*), which aims to explain the functioning of the universe by referring to God, to i'timād.

Citation

Demir, Osman. "The Rope Pulled by Both Sides: The Issue of Impetus (İ'timād) in the Basra Mu'tazilite Tradition and its Relation with the Theory of Generated Acts (Tawlīd)". *Eskiyeni* 57 (June 2025), 555-572.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1599633>

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	This article is the revised and developed version of the paper titled 'The Theory of Trust in the Basra Mu'tazila Tradition and Its Relationship with Divine Grace,' which was presented at the FATAP Symposium on March 13, 2022, but was not published in its full text.
<i>Date of submission</i>	11 December 2024
<i>Date of acceptance</i>	26 June 2025
<i>Date of publication</i>	30 June 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	This article has been supported within the scope of the TUBITAK-ARDEB 1003 Project (2020-2023) numbered 119K004, titled 'Physical Theory Models in Islamic Thought between the 11th and 13th Centuries.'. eskiyenedergi@gmail.com
<i>Complaints</i>	-
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş¹

Basra Mu'tezile geleneğinde fizikî varlıkların işleyişini açıklayan en güçlü model olan "İ'timâd" etrafında, pek çok fiziksel fenomenin izahına dair örnekler bulabilmek mümkündür. Bu teorinin esas hedefi; parçacıkçı fizikçi bir modelde, tüm tikel olguları tanrısal inayete belli ölçüde atıf yaparak ve sistemin diğer unsurlarını dikkate alarak izah etmektir. Bu sebeple kavram, Eş'ârîci vesilecilik ile felsefi determinizm arasında yaygın bir işleve sahiptir, konuşma ve görme gibi nefsânî fiilleri de içerecek biçimde çok yönlü bir şekilde faydalanılmıştır. Bu çerçevede cismin yapısında mevcut tek yönlü hareket eğilimi ile dışarıdan etki yoluyla onun farklı yönlere zorlanması hususu da tetkik edilmiştir.

Esasında İ'timâd, filozofların doğal (meyl-i tabii) ya da kasrî hareket dedikleri şeydir ve fiziksel olguların izahında öteden beri başvurulmuştur. Buna göre bir cismin hareketi ya kendisinden doğal bir şekilde gerçekleşmekte ya da hâricî bir etki sebebiyle zorlamalı olarak meydana gelmektedir. Ancak kelâmda bu terimin kullanımı felsefi imaları bertaraf edecek, dahası tam da bu iddialara karşı gelecek biçimde olmuştur. Kelâmcıların hareket dedikleri olgu genelde cismin bir mekândan diğerine intikali anlamına gelir ve onlar bunun yanına cismin aynı mekânda ardışık iki zamanda hareketi anlamına gelen sükûnu koyarlar. Ancak bu ikincisine herhangi bir güç ya da potansiyel nispet etmemişler onu salt eylemsizlik olarak görmüşlerdir. Ancak her hâlükârda hareket ve sükûn cevherin yüklendiği temel arazlar içinde yer alır ve şeylerin bu vasıflardan müstağnî kalmaları asla düşünülemez.

Nazzâm ile birlikte sükûnun bir tür statik harekete karşılık gelecek biçimde tanımlandığı görülür. O, fizik anlayışına uygun olarak, hareketi İ'timâd ve intikal olarak ayırmış ve ilkinde belli bir eğilimi ya da gücü tespit etmiştir. Nazzâm'ın sükûna verdiği anlam sadece hareket ya da hareket eğilimi ile de izah edilemez; onun İ'timâd dediği şey esasında nesnenin içindeki parçaların denge oluşturacak biçimde çatışmasıdır. Bu açıdan Nazzâm'ın oldukça özgün bir kavram ürettiği ve böylece kümun-zuhûr merkezli varlık ve oluşu izah ettiği görülür. Ancak sonrasında İ'timâdın bu ilk- kurucu anlamı Mu'tezile tarafından sürdürülmemiş, sistemlerinde buna yer veren Basra Mu'tezile ekolünce âdet ve tevlîd teorileri ile birlikte yorumlanmıştır.

Bu yazının amacı kelâm tabiat felsefesinde özellikle de Mu'tezile'nin nedensellik anlayışında merkezi bir yeri ve önemi olan İ'timâd kavramının Kâdî Abdülcebbar ve sonraki yazarlara nispetle anlaşılmasını sağlamaktır. Bu kavram etrafında yapılan çalışmalar son yıllarda artmıştır ancak tümü genel tasvirlerden ibaret giriş seviyesinde çalışmalardır. Ayrıca İ'timâdı anlamak onu sistemin diğer önemli açıklama modelleri olan atomcu fizik, tevlîd ve âdet gibi teorilerle de iletişime sokmak gerekecektir.²

¹ Yazının çeşitli aşamalarındaki katkılarından dolayı HBVÜ Kelâm ABD Yüksek Lisans öğrencisi Feyza Hilal Şahin'e teşekkür ederim. Ayrıca anonim hakemlere de yazının kıvama ulaşmasındaki katkılarından dolayı müteşekkirim.

² İ'timâdı karşılamak için farklı yerlerde; "doğal eğilim/meyl-i tabi, itme, çekme, dinamik ya da statik hareket, yer çekimi, basınç ve direnç" gibi kelimeler kullanılsa da tüm bu denemeler kavramı sadece tek yönden izah etmektedir. Doğrusu, İ'timâdı geçtiği yere uygun biçimde, bağlamı aşmayan ve anakronik olmayan bir terim ile ifade etmektir. Bu doğrultuda kelime, kelâm metinlerinde genelde; "dayanma, it(iş)me ve eğilim" vb. anlamlara gelmektedir. İ'timâda verilen çeşitli anlamlar için bk. Muhammed Âbid Câbirî, *Arap İslam Kültürünün Akıyapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Kitabevi, 1999), 243.

1. İ'timâd

Nazzâm (öl. 231/845) i'timâd ile evrende hareket dışında bir şey olmadığını ispata çalışmıştır. Zaten ona göre tek bir araz vardır o da harekettir. Bu durumda sükunun dilsel bir kullanımın ötesinde bir anlamı yoktur, durma ise bir cismin aynı mekânda iki ayrı zamanda kalmasıdır. Böylece Nazzâm, cismin bulunduğu yerdeki hareketine i'timâd demiş ve bununla kümûn-zuhûr teorisi bağlamında iki yaratma aşamasını açıklamıştır.³ Cismi oluşturan parçaların tek mekânda iç içe bulunmalarına kümûn diyen Nazzâm, tüm varlıkların bir anda olduklarını ve bu anda Allah'ın eşyayı birbirinde gizlediğini, öncelik ve sonralığın ise nesnelere gizlendikleri bu yerden ortaya çıkışında (zuhûr) olduğunu belirtmiştir.⁴

Cismi oluşturan parçaların birbirleriyle etkileşimini i'timâd ile açıklayan Nazzâm'a göre, cisimde birbirine zıt halde bulunan parçalar birbirlerine direnç gösterirler. Bu gerilim ilk yaratılış anında da vardır; bu sebeple bu anda cismin sâkin olmasıyla kastedilen, nesnenin durduğu yerdeki bu harekettir. Onun hareket dediği diğer fenomen ise cismin bir mekândan diğerine yer değiştirmesidir. Tüm nesnelere geldikleri yere varmayı hedeflediklerinden, odundaki küller su ve toprağa; ateş ise yukarıya doğru bir hareket halindedir. Hafifin özelliği yükselmek ağırın özelliği ise düşmektir. Hafif serbest kalınca Allah'ın ona verdiği tabiat gereği yükselir, ağır serbest kaldığında da Allah'ın ona verdiği tabiat gereği düşer. Bu eğilim evrende kurulu dengenin devamının sebebidir. Sıcaklığın güneşe doğru gitme hedefi suyun buharlaşmasını, suyun buharlaşması da yeryüzü ve denizdeki hayvanların tuza dönüşmelerini sağlar. Böylece tuz da toprağa yani aslına dönme fırsatını bulur. Suyun buharlaşmasıyla bulutların oluşması ve bulutlardaki suyun kaynağına dönme hedefinde olması ise evrende mevcut su miktarının her zaman belli ölçüde kalmasını sağlar.⁵

Cismin tabiatını oluşturan bu denge (i'timâd) dıştan gelen bir etkiyle bozulabilir ve bu hal, onda gizlenen bileşenlerin açığa çıkmasını sağlayabilir. Böylece cismin tabiatı, gizli özelliklerden bazılarının zuhûr etmesiyle değişime uğrar. Ateşin pamuk, elbise ve odunu yakması, dıştan gelen bir etkiyle değil, onlarda denge halinde olan ateşin nesnenin dışına çıkmasıyla olur. Esasında cisimde gizlenen bu ateşi, yine cisimde gizlenen soğukluk dengeler, ancak hâricî bir etki bu ateşi desteklediğinde, ateş cismin dışına çıkmasına engel olan direnci aşar. Bu durumda odunun yanması, onda gizlenen ateşin dıştan gelen sıcaklığın etkisiyle engellerden kurtulup, ateş, su, duman ve kül halinde cismin dışına çıkmasıdır. Ona

³ Nazzâm'ın i'timâd görüşü için bk. Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik* (İstanbul: Klasik, 2015), 184-188. Yunus Cengiz, "Nazzâm'ın Doğa Felsefesinde İ'timâd Hareketi: Ne'liği ve İşlevi", *Milal ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 148-150. Ayrıca bk. Eş'arî, *Makâlâtâtü'l-İslâmiyyîn ve h'tilâfî'l-musallîn*, nşr. Helmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963/1382), 201; İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1987), 246; İbn Metteveyh, *et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhiri ve'l-a'râz*, thk. Daniel Gimaret (Kahire: el-Ma'hedü'l-Fransi, 2009), 531. Nazzâm düalist inançlar karşısında felsefi terminolojiyi tek tanrıci yaratma istikametinde kullanmıştır. Bk. Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-redd alâ İbnü'r-Râvendî el-mülhid*, nşr. H.S. Nyberg (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1957), 44-45. Nazzâm'da i'timâdın anlamı hakkında güncel bir yorum için bk. Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüs, 2019), 149.

⁴ Eş'arî, *Makâlâtâtü'l-İslâmiyyîn*, 404; Abdülkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-frak*, thk. M. Zâhid el-Kevserî (yy. : yy.), 1948, 86-86.

⁵ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1969), 5/15, 39; Hayyât, 48; Cengiz, "Nazzâm'ın Düşüncesinde Tanrı Doğa ve İnsan", 584. Onun kümûn ve müdâhale fikri farklı düşüncelere sahip müellifler tarafından eleştirilmiştir. Bk. İbn Hazm, 5/183, 186; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-frak*, 86-87; İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât*, thk. Macit Fahri (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1985), 183-188.

göre zehirlenme sırasında ölüme neden olan yılanın bedeninde bulunan zehir veya onun içinde zehir olmayan bir bedenle karşılaşması değildir. Yılanda mevcut zehir, ancak içinde zehir olan bir vücudu etkileyebilir. Zehir, insanın vücuduna temas ettiğinde zıddı tarafından engellenmiş olan zehirle birleşerek engelleyene üstün gelir ve vücudun zarar görmesini sağlar. Bu nedenle yılanın soktuğu insanlar, onun zehrinden değil, vücutlarındaki zehir sebebiyle ölürlür.⁶ İşte Nazzâm'ın i'timâd ile kastettiği, cismin yapısal bütünlüğünün korunmasını temin bu iç gerilim ve çatışmadan başkası değildir.

Nazzâm sonrasında ise Basralılar i'timâda farklı anlamlar yüklediler ve tanrı-alem ilişkisinin temel sorunlarını çözmek amacıyla sistemlerinde önemli bir yer verdiler. Bu dönemde i'timâda dair farklı tanımların varlığı bir kavram olarak kelâmî bünyeye iyice yerleştiğini ve tartışmalara konu olduğunu göstermektedir. Nitekim Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) onu hareketten farklı bir fenomen olarak belirleyip yönle ilişkilendirirken (*tahsîs*),⁷ Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) ise bir yerde; “bir etkenin (*müvellid*) kendisi ya da başkasında fiile sebep olmasını sağlayan hareket”⁸ bir diğerinde ise “mahalli dışında fiile sebebiyet veren şey” diye nitelmiştir.⁹ Nîsâbü'rî'de (öl. H. IV. yy. ortaları) ise i'timâd; hareket, sükûn ve temas dışında bir olgudur; i'timâdî hareket yönle sınırlıdır ve -cismin yükselme ve düşme hareketi gibi- farklı yönlü benzer i'timâdlar arasında bir zıtlık yoktur.¹⁰ İbn Metteveyh'te (öl. V./XI. yy.ın ortaları) ise i'timâd, engeller ortadan kalktığında, bir cismin bulunduğu yere dışarıdan temas eden bir nesneyi itmesini (*müdâfa'a*) gerektiren bir şeydir. O, i'timâdın, hareket, sükûn, telif, temas ve rutubet gibi fenomenlerle karıştırıldığını belirtse de i'timâd ve birlikte gerçekleştiği görülen bu arazlar arasında önemli farklar olduğunu da kaydeder.¹¹ İbn Mutahhar el Hillî (öl. 726/1325) ise daha geç bir dönemde, bir cismi hareket ettirmek ya da durdurmak istediğimizde çekme ve itme gibi durumları i'timâd olarak belirlemiştir.¹²

Hicrî IV. asırdan sonra görülen bu tanımların ortak noktası, ister gerilim ister direnç isterse de meyl şeklinde olsun cisimde potansiyel bir gerilimin varlığına işaret etmeleri, bunun mekânsal bir harekete ve diğer cisimlerle etkileşime sebebiyet verdiğini dile getirmeleri ve böylece nesnenin belli bir yönde intikal ettiğini söylemeleridir. Bu teori genel itizâlî fiil teorisi ile de uyumludur; zira onlara göre hareketli varlıkta buna önceden sebebiyet veren bir ilke -teklîfi özne için güç tabîi özne için ise i'timâd- mevcuttur.

⁶ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/21-23; Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Min şüyûhi'l-Mu'tezile: İbrahim b. Seyyâr en-Nezzâm ve Ârâihü'l-kelâmiyye el-felsefiyye* (Kahire: Dârü'n-Nedîm, 1989), 145; Cengiz, “Nazzâm'ın Düşüncesinde Tanrı Doğa ve İnsan”, 589-590.

⁷ Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Nedensellik Kitabı/Kitâbu't-Tevlîd min Kitâbi'l-Muğnî*, nşr. ve çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 9/47, 139. İbnü'l-Murtazâ'ya göre Behşemiyye i'timâdı, cismin altı yönden birine doğru itilmesini sağlayan bir araz olarak görür. İbnü'l-Murtazâ, “Riyâzetü'l-efhâm fi latîfi'l-kelâm”, *Kitâbü Bahri'z-zehhâri'l-câmi' li-mezâhibi' ulemâ'i'l-emsâr*, ed. Abdullah b. Abdülkerim el-Cürâfî (Şan'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1988), 116.

⁸ Bk. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 9/14; Ebû Reşîd Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'n Ziyade (Beyrut: Ma'hadü'l-İnmâi'l-Arabî, 1979), 230.

⁹ Bk. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 9, 47, 138; a.m.f., *el-Muhît*, 352.

¹⁰ Bk. Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 230; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/309-310.

¹¹ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/309. İbn Metteveyh'in i'timâd görüşü hakkında bk. Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi, Mutezilenin Alem Anlayışı* (İstanbul: Endülüus Yayınları, 2020), 123-131.

¹² İbnü'l-Mutahhar Hillî, *Menâhicü'l-yakîn fi usûli'd-dîn*, ed. Ya'küb el-Ca'ferî el-Merâğî (Kum: Merkezü'd-Dirâsât ve't-Tahkîkâtü'l-İslâmiyye, 1415), 113.

Basralıların i'timâd fikri ılımlı bir tabiat kavramını savunan Kâ'bî'ye (öl. 319/931) oldukça borçludur. Zira cisimlerde verili bir tabiatı savunan ve i'timâdî sükûn ya da hareket diye yorumlayan Kâ'bî'ye karşı Nîsâbü'rî, onun varlığını pek çok fenomeni örnek vererek ispatlamaktadır. Denebilir ki bu kavrama dair en çarpıcı örnekler *el-Mesâil fi'l-hilâf* içinde Kâ'bî'ye cevap vermek amacıyla tertip edilmiştir. Nitekim burada verilen örneklerden biri hava direncidir ve buna göre bir cismi hareket ettirmekte zorlanmamız onun zemine uyguladığı direnç ya da basınçtan kaynaklanmaktadır. Onun ayrıntılı verdiği bir diğer örnek, uçlarından çekilen iptir. Bu ip, eşit güçte iki kişi tarafından farklı yönlerde çekilirse, bunlardan birinin diğerini engelleyecek bir şey yapması gerekir. Bunun sükûnla yani durarak olmayacağı ise açıktır. Çünkü güçlü iki kişi aynı fiili yaparak birbirine engel olamazlar. Bu ise cisimlerde doğal eğilim, direnç ya da gerilim şeklinde bir hareketin varlığını ispatlar. Ona göre ağır bir cisim aksi bir engel yoksa düşmek zorundadır. Onun yükselmesini gerektiren bu niteliği (*ma'nâ*) cevherin zâtının gerektirmesi ise imkânsızdır. Bu durum cisimde aşağı yönde bir i'timâdın varlığını ispatlar.¹³ İbn Metteveyh ise i'timâdî ispat için, bize değen bir cisimde yer alan itme gücü (*müdâfaa*) ile dokunmayan bir cisimde bu direncin yokluğunu göstermektedir. Ona göre bu farklılığı sağlayan şey, cismin mahallinde yer alan i'timâdî hareket yani itmedir.¹⁴

Basra Mu'tezilesine ait bu anlayış Cüveynî gibi Eş'arî kelâmcılarınca reddedilmiş ve cisimde duyuya konu olan bu durum, kimi yerde kevn arazları bazen de cisimlerin ağırlık ya da hafifliği ile açıklanmıştır.¹⁵ Ancak sonraki dönemde Teftâzânî i'timâda Mu'tezileyeye yakın bir anlam (direnç) vermiş, hareket ve tabiatın farklı olarak belirlediği bu olguyu dokunulur nitelikler içine dahil etmiştir. İ'timâd türlerinden "tabiî i'timâd"ı ağırlık ve hafiflik yani cismin yukarı ve aşağı yönde meyli olarak belirleyen Teftâzânî'ye göre, ağırlık, cismin merkezinin âlemin merkezileyle örtüşecek şekilde hareket etmesini gerektiren bir niteliktir. O, ağırlık ve hafifliğin yaşlık ve kuruluğa indirgenemeyeceğini belirterek filozoflara, cismin parçalarına indirgenemeyeceğini söyleyerek de Eş'arîler'e karşı çıkmıştır.¹⁶

2. Türleri ve İhtilaflar

Kelâmcılar i'timâdî, gerçekleştikleri yön ve kaynağına göre iki farklı türe ayırdılar. Buna göre zorunlu (*lâzım*) i'timâd, cismin ağırlığı ya da hafifliğinden meydana gelen ve ancak yukarı ve aşağı doğru olabilen zorunlu bir eğilimdir. Zorlamalı (*mücteleb*) i'timâd ise ona dışarıdan yapılan etki sonucunda ortaya çıkar ve altı yöne (yani tüm yönlere) doğru gerçekleşir. Meselâ bazı cisimlerin hâricî bir etki olmadığında yukarı ya da aşağı yani kendi mekânları yönünde intikal etmesi zorunlu bir i'timâddir. Engel olunmadıkları taktirde taş ve su aşağı, ateş ve hava ise yukarı doğru hareket ederler. O sebeple, lâzım i'timâdın sadece iki yönü vardır; aşağı ve yukarı. Ancak hâricî bir etki onun bu zorunlu hareketini değiştirdiğinde, cisim tüm yönlere doğru harekete geçebilir. Meselâ yukarı doğru fırlatılan

¹³ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 229.

¹⁴ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/309. O, i'timâdî ispat için herhangi bir engel olmadıkça ağır bir taşın belli bir süre aşağı doğru yuvarlanması ile Nîsâbü'rî'de de geçen, güçleri eşit iki kişinin iki ucundan çektiği bir halat örneğini vermektedir. Ona göre iki şeyin birbirine engel olmasının (*temânu*) i'timâd dışında bir gerekçesi olamaz. Bk. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/350-351.

¹⁵ Cüveynî'nin ve Eş'arîlerin i'timâd konusundaki görüşleri için bk. Veysel Eliş, "Cüveynî Fiziğinde Hareket Fenomeni: İ'timâd Teorisi ve Taфра Eleştirisi Bağlamında Bir İnceleme, *Kader* 21/2, 491-494.

¹⁶ Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 2/238-240.

bir taş kendi zorunlu i'timâdının aksine yukarı yönde hareket eder ancak bir süre sonra hava direnci sebebiyle hızını/gücünü kaybettiğinde ise aşağıya doğru yani kendi zorunlu i'timâdı yönünde alçalmaya başlar. Ateşin yükselmesini önlemek için ona üfleyeninin durumu da buna benzer. Bu kişi alevi, lâzım olan i'timâdının tersi istikamete çevirdiğinde aşağı doğru zorlamalı i'timâdın varlığını da ispatlar.¹⁷ Müteahhir dönemde İbn Metteveyh bu algının tüm Mu'tezile'ye teşmil edilebileceğini ifade eder ve Basra ekolünün önde gelenlerine göre ağır cisimlerin aşağı düşmesini (ağırlık) ateş gibi hafif cisimlerin ise yükselmesini (hafiflik) sağlayan bir mana olduğunu belirtir. Bu sebeple ağır bir cisim bize dayandığında dışa doğru bir etki meydana getirmektedir.¹⁸

Lâzım i'timâdın iki türü ve de yönü vardır; yukarı doğru yükselme (*ulvî*) ve aşağı yönde düşme (*süflî*). Yukarı yönde zorunlu i'timâda örnek ateş ve hava, aşağı yönde zorunlu i'timâda örnek ise toprak ve sudur. Burada süflî-lâzım i'timâdla kastedilen, cismin ağırlığı ve aşağı doğru eğilimi; ulvî-lâzım i'timâdla kastedilen ise cismin hafifliği ve yukarı doğru eğilimidir. Cisimlerin bu zorunlu eğilimlerinin aksi istikametinde zorlanması ise hâricî bir baskıyı gündeme getireceğinden, onun bu yönlerden farklı bir tarafa hareketini sağlayacaktır. Cisimlerin boşlukta dengede durması da ona tatbik edilen süflî ve ulvî i'timâdların eşitliği ile izah edilir; böylece cisim havada asılı kalır. Bu durum iki kişinin bir ipi uçlarından kendilerine doğru çekmelerine benzetilir. Ters yönde hareket eden iki i'timâdın bi güçlerinin denkliği, ipin mekânda hareketsiz kalarak durmasına sebep olmuştur. Burada sükûn, ipin hareketsiz kalmasından çok, iki ucundan eşit güçlerle çekilen ipte bulunan denge halini ya da gerilimi ifade eder.¹⁹

Kelâm kitaplarının i'timâd bölümlerinde genelde Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî arasındaki ihtilaflara yer verildiği de dikkati çekmektedir.²⁰ Bu durum özellikle H. IV. asırda, i'timâdın temel görüş haline gelerek mezhep içi ihtilafların belirlediğini gösterir. Bu anlaşmazlıkların başında i'timâdların sürekliliği (*bekâ*) meselesi gelir. Ebû Ali'ye göre tüm i'timâdlar süresizken, oğluna göre lâzım i'timâd sürekli mücteleb ise süresizdir.²¹

İkinci ihtilaf ise i'timâdların zıtlığı konusundadır. Ebû Ali'ye göre yukarı ve aşağı yönlü i'timâdlar zıt olsa da Ebû Hâşim'e göre ise i'timâdların farklı yönlü olması aralarında zıtlık

¹⁷ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. (İskenderiye: Münşetü'l-Meârif, 1969), 496-497; Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 143-144; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/314-322; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beirut: Dârü'l-Cil, 1997/1417), 610.

¹⁸ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/538-539.

¹⁹ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 188, 229; Cüveynî, *eş-Şâmil*, 497. Bu tür bir sükûn fikri Nazzâm'da da vardır. Ona göre sükûn bir mekânda iki harektir. bk. Eş'arî, *Makâlât*, 346-347, 351. Eş'arîlerde ise cevherde görülen bu iki tür hareket sadece bir isimlendirmeden ibarettir, ulvî i'timâd cevherin hafifliği süflî i'timâd ise ağırlığıdır. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 495. Eş'arî ise i'timâda ağırlık anlamı verilmesini kabul etmez ve onu özel bir temas olarak görme eğilimindedir. İbn Fûrek, *Mücerred*, 246.

²⁰ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 497; Cürçânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 241-253; Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, 2/237. Ebû Rîde, ic' den Cübbâîler hakkında gelen rivayetlerin "meyl-i tabîi" anlamına geldiğini ifade etse de kelâm kozmolojisi dikkate alındığında bu, felsefî bir hareketi imlemez. Onun, felsefî anlamları da içerecek biçimde i'timâd konularının açıkça Nazzâm döneminde olmadığı ve hicrî III. asrın sonlarında ortaya çıktığı görüşü ise isabetlidir. Bk. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Min şüyühü'l-Mu'tezile: İbrahim b. Seyyâr en-Nezzâm ve Ârâühü'l-ke'lâmîyye el-felsefîyye* (Kahire: Dârü'n-Nedîm, 1989). 134. Bu ihtilaflar için bk. Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâilerin Kelâm Sistemi* (İstanbul: İSAM, 2011), 204-211.

²¹ Bu hususta İbn Metteveyh de Ebû Hâşim gibi düşünmekte ve Ebu Ali'nin i'timâdların süresizliği fikrini tenkit etmektedir. Ona göre de nesned Allah'ın yarattığı lazım i'timâd baki iken insanın da yapabildiği mücteleb i'timâd baki değildir. Bk. *et-Tezkire*, 1/332-336.

doğurmaz.²² Bir diğer anlaşmazlık ise i'timâdın yaş ve kuru olma şartıyla ilgilidir. Ebû Hâşim'e göre aşağı yönlü zorunlu i'timâd yaş, yukarı yönlü zorunlu i'timâd ise kuru olmalıdır. Zira her alçalan yaş, her yükselen ise kurudur. Ebû Ali ise iki yöne doğru olan i'timâdlarda yaşlık ve kuruluk şartını reddetmiştir.²³

Dördüncü ihtilaf, kütüğün yüzmesi örneği üzerinden tartışılan suyun kaldırma gücü ile ilgilidir. Ebû Ali'ye göre bunun sebebi yukarı doğru lâzım bir i'timâda sahip olan havanın, gevşek olan kütük ve demirin (yani geminin) cüzlerine girmesidir, Ebû Hâşim'e göre ise cisimlerin suda yüzmesi ya da batmasının nedeni cisimlerin hafifliği ya da ağırlığıdır.²⁴ Nîsâbûrî de bu tartışmaya girmiş, kütüğün suda yüzmesinin sabit bir özelliğe delalet etmediğini dile getirmiştir. Bu, kütüğün sudan hafif olmasından meydana gelir. Kütük suya dayandığında, su, kendi direncinden dolayı kütüğü iter. Suyun i'timâdı güçlü olduğu için odunun batmasına mâni olur. Suyun özelliği ve i'timâdı; engellendiği yöne değil, geçit bulduğu yöne doğru bir fiil doğurmasıdır. Bu nedenle kütüğün i'timâdı suya direnip de onu ittiğinde, odunu sürekli olarak düşmekten alıkoyarak batmasını engeller ve onu bir yöne doğru fırlatır. Sudan daha ağır olan taşın durumu ise farklıdır. Bu nedenle suyun i'timâdı ona direnemez ve batmasını engelleyemez.²⁵

Baba oğul arasında yaşanan bir başka ihtilaf, havanın i'timâdına dairdir. Ebû Ali'ye göre havada yükselmesini sağlayan bir i'timâd vardır. Ebû Hâşim'e göre ise hava ne yükselici ne de alçalcıdır, durgun bir yapısı vardır. Ancak havada, rüzgarın i'timâdı gibi bazı yönlerde doğru mücteleb bir i'timâd oluşabilir.²⁶ Altıncı ihtilaf ise yukarı doğru atılan taşın düşmesi konusundadır. Ebû Ali'ye göre taşın düşmesi onun yukarı doğru hareketinden i'timâd ederken²⁷ Ebû Hâşim'e göre bunun nedeni, taştaki mevcut lâzım ve süflî i'timâdlardır.²⁸ Ebû Hâşim hareket ve sükûnun i'timâdlardan doğduğunu taşın hareketinin ise esasında onu havaya fırlatan kimsenin i'timâdından kaynaklandığını belirtir. Bu nedenle yukarı yöne atılan taş, aşağı doğru lâzım i'timâdından dolayı bir süre sonra düşer. Kâdî Abdülcebâr da bu tartışmaya katılır ve hava sağ ve sol taraftan basınç uyguladığı için taşın ilerleyemeyip düştüğünü söyler. Bu, taşın direnci, mücteleb i'timâd azalıp lazım i'timâd galip gelinceye kadar devam eder. Taşın yükselişini, mücteleb i'timâdın ona galip gelmesi, sükûnu

²² İ'timâdların zıtlığını Eş'ariler de tartışmıştır. Bk. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 494, 498-499; Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 628. İbn Metteveyh'e göre de i'timâdlar mütemasil ya da muhtelif olabilir ancak zıt olamazlar. Bk. *et-Tezkire*, 1/326.

²³ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 499-500. Ebû Ali'ye göre kuruluk ve yaşlık ancak var olması için hayat ve özel bünye şartı gereken şeyler için söz konusudur, i'timâd ise canlı bir şey değildir. O, görüşünün doğruluğunu ispat için güneş ışıklarının uzun süre ısıttığı ağır bir taş, oğlu ise ateşe atılan taş örneğini verir. Bk. Koloğlu, *Cübbailerin Kelam Sistemi*, 207.

²⁴ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 501; Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 631-632. Ebû Hâşim bu işin hava ile bir ilgisi olmadığını ispat için altının gümüş ve civa üzerinde yüzemeyip düşmesini örnek vermektedir. Bk. Koloğlu, *Cübbailerin Kelam Sistemi*, 208-209. İbn Metteveyh'in bu örneğe itirazı için bk. Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi, Mutezilenin Alem Anlayışı* (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2020), 126.

²⁵ Nîsâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 144. Eş'ariler ise batma ve yüzmeyi atomcu görüşe uygun biçimde âdet teorisi ve fâil-i muhtâr tanrı fikri ile açıkladılar. Buna göre bir cismin yüzmesi ya da suya batması, Allah'ın onda yarattığı ve onu suyun cüzleri ile birleştiren ya da ayıran hareketlerden (*ekvân*) kaynaklanır. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 502.

²⁶ Cüveynî bu sözlerin çelişkili olduğunu belirtir. bk. *eş-Şâmil*, 502-503.

²⁷ Cüveynî bu görüşü cehaletin son noktası olarak görür. Ona göre taşın yükselmesi düşme fiilinin sebebi olsaydı, bunu yukarıya çıkmadan önce de yapardı. Çünkü düşmenin sebebi olma konusundan bunlardan biri diğerinden daha uygun değildir. bk. *eş-Şâmil*, 506.

²⁸ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 507.

İ'timâdların eşitliği, düşmeyi de lâzım İ'timâdın baskın gelmesiyle açıklayanlar da olmuştur.²⁹

Kaynaklarda zikredilen bir başka ihtilaf ise İ'timâdın idrakiyle ilgilidir; Ebû Hâşim onun dokunma duyusu (*lems*) ile idrak edildiğini ve bu hususta başka bir delile ihtiyaç olmadığını iddia ederken Ebû Ali, bunu reddeder. İbn Metteveyh ise bu hususta Ebû Ali'yi haklı bulmaktadır.³⁰ Ebû Ali ve Ebû Hâşim İ'timâdın tevlîdi konusunda da tartışmışlardır ve bu konu bir sonraki başlık altında ele alınacaktır.

3. İ'timâd-Tevlîd İlişkisi

Tevlîd; bir yandan fiilin dolaylı etkileri ile öznenin irtibatını kuran hukûkî ve ahlâkî bir teori diğer yandan evrendeki fiziksel olgular arasındaki etkileşimi izah eden basit bir açıklama modelidir. Nesnenin hareket eğilimi ve bunun doğurduğu sonuç(lar) arasındaki ilişkiyi çözümleyen bu kavram, evrendeki determinist ve mekanist fiillerin reddini amaçlarken, temelde adalet ilkesinden hareket eder ancak fiil teorisiyle ilintili ikincil teolojik kavramlarla da ilgilidir. Bir teori olarak tevlîd, hem teklîfi hem de tekvînî fiillerle bağlantılıdır ve Mu'tezile'nin ayırt edici bir özelliğidir. Bu sebeple evrendeki tüm oluşumları ve sürekliliği ilişkiyel nedensellik (âdet) ile izah eden Sünnî kesim tarafından sertçe eleştirilmiştir. Mu'tezile'nin ısrarla savunduğu ve sürekli arazların varlığını kabule dayanan bu teori, Sünnî düşüncenin ilahi kudret ve mucize anlayışıyla çeliştiği için eleştirilere ve determinizm iddialarına da sebep olmuştur.³¹

Mu'tezile İ'timâdın nedensel etkisinde farklı görüşler ortaya atmıştır. Ebû Hâşim'e göre, insanın güç mahallini (beden) aşan etkileri yalnızca İ'timâd doğurabilir, dinamik hareket bunda etkili değildir. Konuşma ve görme gibi nefsanî fiiller bile ağız değişik kısımlarında bulunan İ'timâdlardan ortaya çıkmaktadır.³² O, taşın havada gidişini (eğik hareket) de İ'timâdın doğurduğunu hareketin ise böyle bir gücü olmadığını ifade eder. Zira taşın gidişi hareketten kaynaklanırsa, bunun sonsuza kadar sürmesi ve taşın asla geri dönmemesi gerekir. Zira ilk defa taşın hareketini zorunlu kılan illet her an var olacağından ilahi gücün müdahale edemeyeceği sonsuz bir süreç oluşacaktır. Bu sebeple taşın gitmesini zorunlu kılan etken hareket değil İ'timâddır.³³ Ebû Hâşim böylece insan bedenini aşan her şeyi İ'timâda bağlayarak bu güce önemli bir fonksiyon nispet etmiş fiil teorisinin merkezine yerleştirmiştir.

²⁹ Bu görüşü eleştiren Cüveynî'ye göre, yukarı yönlü İ'timâdlar sürekli benzerlerini doğururlar ve hareket böylece sürer gider. Hal böyle olunca, taşın cüzlerinin havada bir geçit bulduğu sürece İ'timâda sebep olması yanlıştır. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 504, 507.

³⁰ İbn Metteveyh İ'timâdın dokunma duyusu ile algılanmadığını ispatlamak için delil de getirir. Buna göre İ'timâdı idrak için cismin bizi itmesini dikkate almaksızın onu hayat mahallimize yaklaştırmak yeterlidir. Sıcaklık ve soğukluğun durumu da böyledir. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/311-312.

³¹ Tevlîd için bk. Demir, Osman, "Tevlîd", *İslam Düşüncesinde Teoriler I: Metafizik*, III (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 1167-1177. Ehl-i sünnetin tevlîd eleştirisi için bk. Osman Demir, "Determinizm ve Okazyonalizm Arasında: Mu'tezilede Tevlîd Düşüncesi ve Ehl-i Sünnetin Eleştirisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (2009), 63-82.

³² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 9/14, 138. Buna göre, gözde ışın hüzmelerinin çıkışına yol açan eğilimler (*İ'timâddât*) vardır. Bunlar ağır cisimlerde aşağı, ateşte ise yukarı doğru gerçekleşen hareketler gibi zorunludur (*lâzım*) yoksa dıştan bir etkiyle oluşmuş (*mücteleb*) değildir. Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Nedensellik Kitabı/Kitâbu't-Tevlîd min Kitâbi'l-Muğnî*, 9/165-168.

³³ Kâdî, Ebû Hâşim'in hareketin tevlîd etmesi hakkındaki görüşünün yine ona ait olan "İ'timâd tevlîd eder, çünkü taştan, yükselme hareketine engel olan aşağı yönlü lâzım bir hareket vardır" sözüyle gelişmediğini belirtir. Ebû Hâşim'e göre bir süre aşağı doğru lâzım İ'timâd durumu dengeler ve yukarı olan İ'timâdın etkisini yavaş yavaş

Ebû Hâşim i'timâd-tevlîd ilişkisini anlaşılır kılmak için ağır taşın havada durması örneğini vermekte, bu olayın sebebinin taşın yukarı yönde gerçekleşen lâzım i'timâdı olduğunu belirtmektedir. İ'timâdın tevlid edici etkisini reddeden Ebû Ali'ye göre ise bu hadise, taşın cüzlerinin büyük kısmında art arda yaratılan sükûnlardan kaynaklanmaktadır. Allah bu sükûnları yaratmayı bıraktığında ise taş mevcut ağırlığı sebebiyle yere düşer.³⁴ Böylece Ebû Ali, Ebû Hâşim'in gerçek sebep olarak vurguladığı hususu ilahi iradenin etkisi için bir vesileye dönüştürmüştür. Ona göre düzenli ve sağlam olan bu yapı, ilahi müdahaleye imkân veren bir mekanizmadır. Buna karşılık Ebû Hâşim, insanın güç alanını aşan ve bir vasıtayla gerçekleşen fiilleri sadece i'timâdın doğurduğunu belirtir. Azaların fiillerinin de bu eğilim dışında sebebi yoktur; birleşme (*te'lîf*) bile i'timâddan doğmaktadır.³⁵

Ebû Ali'ye göre ise i'timâd hiçbir şeyi doğuramaz; tevlîd ancak hareket, akıl yürütme (*nazar*) ve yan yana olmadan (*mücâveret*) meydana gelir.³⁶ Akıl yürütme bilgiyi, yakınlaşma birleşmeyi, hareket ise başka bir hareketi doğurur. Sükûn, yani ona göre i'timâd ise hiçbir şeyi tevlîd edemez. Hareket bir seferinde hareketi diğerinde ise sükûnu doğurabilir. Bazı taraftarları, sükûnu tevlîd eden hareketin, hareketi tevlîd eden sükûndan farklı olduğunu belirtirler de Ebû Ali bunu reddeder. Ebû Hâşim ise hareket ve sükûnun ancak i'timâddan doğduğunu dile getirir. Taş hareketinden değil, yüklendiği i'timâdından dolayı havada ilerler.³⁷ Kâdî'nin hocalarından Ebû İshak b. Ayyâş'a (öl. 362/972-73) göre de i'timâd, hareket ve sükûnu doğurabildiği gibi bizzat hareket de hareketi doğurabilir. Böylece o Cübbâilere ait iki farklı görüşü bir araya getirmiş görünmektedir. İbn Metteveyh'e göre de i'timâd ikinci bir mekânda hareketi tevlid edebilir.³⁸

Ebû Ali el-Cübbâi hareketin tevlîdini açıklamak için elin hareketini örnek gösterir. Bir kişi elini ani bir şekilde hareket ettirdiğinde elde oluşan duyunun sebebi elin bu hareketidir; yoksa bu hareketin kendisinde ve duyuda bir canlılık yoktur. Canlı olmayan bir varlığın ise bir gücünün olduğuna hükmedilemez. Duyular ile parmak ucunda oluşan hareketin doğrudan gücü fiile sevk ettiği düşünülürse, esasında bunlar da mütevellidirdirler. Böylece i'timâd (meyl ya da sükûn) olmaksızın bir hareketten başka bir hareketin tevlîd edildiği de ispatlanmış olur.³⁹

İbn Mutahhar el-Hillî ise i'timâdın tevlîd ettiği şeyleri üç kısma ayırmıştır: İlkinde, oluşlar (*ekvân*) gibi herhangi bir şarta bağlı olmadan i'timâdın tevlîd ettiği fiiller vardır. Bunun delili ise cismin belirli bir yöne doğru hareketidir. Cismi bu yöne tahsis eden bir belirleyici olmalıdır ve bunu yapan tek araz ise i'timâddır. İkinci grupta ise i'timâdın şarta

---

azaltarak taşın düşmesini sağlar. Burada düşmenin sebebi ise lâzım i'timâddır. Ona göre aynı durumun hareketlerde gerçekleştiği ise söylenemez. bk. *el-Muğni*, 9/52.

³⁴ Cüveynî, bu konuda en doğru görüşün İbn Ayyâş'a ait olduğunu ifade eder. bk. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 506. İ'timâd-tevlîd ilişkisine Kâdî Abdülcebbar da önemli yer vermiştir. Bk. *el-Muğni*, 9/142-144.

³⁵ Buna göre i'timâdın birleşme doğurması iki şekilde olur: İlkinde önce oluş sonra da birleşme meydana gelir, örneği ise cismin i'timâdından doğan darbedir. İkincide ise birleşme i'timâd yoluyla başka bir birleşmeyi meydana getirir ve örneği i'timâdın oluşturduğu zayıflıktan doğan acıdır. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 9/138.

³⁶ Kâdî Abdülcebbar yan yanalığın doğrudan ya da sebep vasıtasıyla fiil meydana getirmesini mümkün görmez. bk. *el-Muğni*, 9/50.

³⁷ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 502. Ebû Ali el-Cübbâi'ye göre havada duran taşta onun aşağı doğru düşmesini tevlîd eden, gerilmiş yayda da onun bu gerilimini devam ettiren bazı gizli hareketler vardır. bk. Eş'arî, *Makâlât*, 413.

³⁸ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/332.

³⁹ Ebû Hâşim'in hareketin tevlîdine karşı çıkması, sebebin sonucundan önce gelemeyeceğine inanması sebebiyledir. Çünkü hareket tevlîd ederse sonsuz bir hareket oluşturur. Bk. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 505.

bağlı tevlîd ettiği fiiller bulunur. Meselâ i'timâdın sesleri doğurması için çarpışma şartı gereklidir. Bunun dışında ses, yankı şeklinde de oluşabilir. Bu, güç mahalli dışında bir fiildir ve böyle bir fiili ancak i'timâd oluşturabilir. Zira i'timâd dışındaki arazlar bir yönü tahsis edemezler. Hillî, i'timâdın bir vasıtayla tevlîd ettiği arazları ise acı ve birleşme olarak niteler. İ'timâd yakınlık aracılığıyla birleşmeyi ayrılma da (parçalanma) aynı şekilde acıyı tevlîd eder.⁴⁰ İbn Metteveyh'e göre de i'timâd tevlîd eden bir etkendir ve başlıca üç sonucu doğurabilir; kendisi gibi başka i'timâdları, kevnleri ve sesi.⁴¹

Kâdî Abdülcebâr da Ebû Hâşim gibi, insanın kendi bedeninde ya da bir başkasında sebep olduğu bir hareketin, bedenın uzuvlarında bulunan i'timâddan doğduğunu benimser. Buna göre dayan yiyen birinin hissettiği acıyı oluşturan da i'timâddır ve bu olayda acı, dövülen mahalle inen ağır cisim veya onun yaptığı baskıdan ortaya çıkar. Bunun gibi, fırlatılan taş, önüne gelen bir başka taşa çarparsa ve bu ikinci taş gidip birini yaralasa, burada yaralanmanın sebebi ilk taşla çarpışmanın ikinci taşa oluşturduğu i'timâddır. Ona göre sonuç doğuran şeyin sadece i'timâd olması ise ihtilâflıdır.⁴²

Kâdî Abdülcebâr, i'timâdın tevlîd yoluyla meydana getirebileceği durumları ise sınırlamıştır. Taşın dikey ya da eğik hareketi, önceden pasif halde olan bir i'timâdın ortaya çıktığını gösterir ve herhangi bir engelle karşılaşınca kadar da taş bu harekete devam eder. Bu fiil, taş atan kişinin gücüne yani i'timâdına göre değişir. Okun durumu da böyledir, okun gidişi atan kişinin gücüne/i'timâdına göre değişir. Şâyet bu hareketler nedensellik yoluyla yani doğal bir etkileşim mekanizması içinde oluşsaydı, fâilin fiilinin neticesi olan bu durumların miktarlarında herhangi bir değişiklik olmazdı. Burada Kâdî, okun hızlı ya da yavaş hareketinin, bunun gibi taşın hızının, onları atan kişinin gücüne göre değiştiğini belirtir. O, i'timâdı kula isnâd ettiği yerlerde kulun kudretine bağlı "itme gücü" anlamında kullanır. Bu güç, eylem imkânı bulunan tüm canlılarda mevcuttur ve fiziki yapı bu etki-tepki ilişkisinin ilahi irade ve güç dahilinde belli bir düzen oluşturması sonucu varlığını sürdürmektedir.⁴³

Kâdî'ye göre i'timâdın meydana getirdiği bir fiil, insanın güç alanı içinde de bir başkasında da fiil doğurabilir. Çünkü bir kişi eliyle bir şeye temas etse ya da temas edeni itse, o şeyde belli bir hareket oluşturur. Bu temas olmadan hareket de olmaz.⁴⁴ Bu sebeple i'timâd hem mahallinde hem de mahalli dışında oluş (kevn) ya da ses oluşturabilir. Kevn de bu özellik sebebiyle, birleşme (te'lif) ve acı doğurabilir. Bunun dışındaki fiillerin i'timâd yoluyla bir şeye sebebiyet vermesi ise doğru değildir.⁴⁵ Ebû Hâşim gibi, hareketin bir şeyi tevlîd etmesini eleştiren Kâdî, güç mahallini aşan tüm fiilleri ancak i'timâdın tetiklediğini söyler. Zayıflık (vehy) ve acı (elem) gibi güç mahallini aşmayan ya da insanın kendi bedeninde gerçekleşen fiilleri ise i'timâd dışında bir şey de meydana getirebilir.⁴⁶

⁴⁰ Hillî, *Menâhicü'l-yakîn fi usûli'd-dîn*, 113, 138-140.

⁴¹ İ'timâddan doğan i'timâd hem benzer hem de farklı olabilir; elin i'timâdının taştaki i'timâdi harekete geçirip onu yukarı doğru hareket ettirmesi ilkinde, bu taşın bir yere çarpıp da geri dönmesi ise ikincisine örnektir. Bu sebeple i'timâdın ters bir i'timâdi doğurması için nesnenin sert bir yüzeye çarpması şarttır. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/329-330. Ona göre i'timâd, telif ve acıyı ise ancak bir vasıta şartı ile tevlîd edebilir. Bk. *et-Tezkire*, 1/335.

⁴² Kâdî Abdülcebâr, bu hususta hareketin de etken olduğunu iddia edenleri eleştirir. Ona göre güç mahallini aşan tüm fiillere i'timâd sebep olur. bk. *el-Muğni*, 9/138.

⁴³ İnsan eliyle bir nesneyi ittiğinde bu itme (i'timâd) nesnede bir hareket oluşturur. bk. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 9/60. Eş'ariler ise i'timâd yoluyla oluşturulan bir fiilin Allah'a ait olduğunu söylediler. bk. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 496.

⁴⁴ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 9/60.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 9/79, 139.

⁴⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 9/139, 142-145, 149-153.

Kâdî, tabiat ve i'timâd arasındaki farkın sadece isimlendirmeden kaynaklandığını belirtir. Tabiatçıların ateşin yaktığı şeydeki farklılığı nispet ettiği tabiat aslında i'timâddır. Suyun akmasını sağlayan ağırlık da böyledir. Onun asıl itirazı tabiata inananların onunla fiili arasında zorunluluk görmeleri ve fiili fâilinden bağımsız ele almalarıdır. İ'timâdî hareket zorunlu değildir, fâil-i muhtâr onu bir şey tevîd etmekten ya da yapısal zorunluluktan (icâb) alıkoyabilir, böylece ağır olan şey durur, hareketli ve yuvarlak (kürevî) olan ise yuvarlanmayabilir.⁴⁷

Kâdî'nin talebesi olan Nîsâbûrî tabiat fikri karşısında nesnelerin hareketini izah ederken i'timâda ve tevîd ile ilişkisine değinmiştir. Ona göre birlikte olma şartıyla darbe sesi, zayıflık ise acıyı tevîd edebilir. Burada hem darbeye hem de zayıflığa sebep olan ise i'timâddır. Bunu tohumun sulanması sonucu bitkinin zorunlu olarak büyümesine benzetir. “Çünkü sebep ortada, ortam uygun ve herhangi bir engel de yoksa, sonuç zorunlu olarak meydana gelir.”⁴⁸ Bunun gibi eğer cisimde keskinlik özelliği varsa i'timâd fiili gerektirir.⁴⁹ O, mîknatısın demiri çekmesini, ağır bir cismin düşmesini, suyun bazı cisimleri kaldırmasını, demir tozunun suda batarken içi hava dolu kaptaki bir taşın ise yüzmesini örnek vererek, bu olaylara sebep olanın tabiat (hâsiyet) değil i'timâd olduğunu söyler. Meselâ, mîknatısın demiri çekmesinin sebebi onda bulunan bir özellik (ma'nâ) değildir. Böyle olsa nesne sarımsakla sıvandığında da bu özelliğini sürdürür ve nesnelere çekerdi. Oysaki sarımsak mîknatısta olduğu iddia edilen bu tabiatı ortadan kaldırır ve bu durumda mîknatıs çekmez. Ayrıca mîknatısta sabit bir çekme özelliği olsaydı onun demir dışındaki diğer cisimleri de çekmesi gerekirdi. Çünkü sebep mevcut, ortam müsait ve fiile engel bir durum yoksa sonucun husûlü zorunludur.⁵⁰

Nîsâbûrî'ye göre, bir şeyin mahalli dışında sonuç doğurmasının sebebi onda bir yönde mevcut olan i'timâddır. Tabiatçıların cisimlerde varlığını iddia ettikleri özellikler ise farklı şeylerdir. O, manyetizma konusunda Ebû Hâşim'in izahına da yer vermiştir. Buna göre, çekme anında mîknatısta mevcut “artık cüzler” ortaya çıkar ve sertliğinden dolayı demire yapışır. Böylece demir, ipe bağlı olan bir şeyin çekilmesi gibi mîknatıs tarafından çekilir.⁵¹ Bu izahta geçen “artık cüzler” ifadesi, teorinin açıklamada yetersiz kaldığı bir durumda başvurulan bir izah modelidir. Nitekim bir kişinin bir başkasında acı duyusunu meydana getirmesi de bu kavrama atıfla çözüme kavuşturulur. Buna göre iki tür acı vardır; ilkinin hissedilmesi için mutlaka insanın kendi bedeninde gerçekleşmesi gerekir. İkinci tür acı ise artık cüzlerde meydana geldiği için bir kimse başkasının acısından etkilenebilir. Zira acının yeri farklı olsa da bedeni artık/ziyade bir yolla bir başkasının bedenine bitişiktir. Ancak bu acının fizyolojisi ilk tür acıdan oldukça farklıdır.⁵² Bu da istisnai durumların ya doğrudan ilahi inayete ya da O'nun yarattığı yeni kavram ve mekanizmalara atıfla açıklanması anlamına gelmektedir.

⁴⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhît*, 92, 405.

⁴⁸ Nîsâbûrî, bitkinin meydana gelmesini tohumdaki bir özelliğe bağlayan Kâ'bî'yi eleştirir. bk. *el-Mesâil, fi'l-hilâf*, 140.

⁴⁹ Nîsâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 141.

⁵⁰ Nisaburi'de mîknatısın çekmesinin ayrıntılı izahı için bk. İbrahim Halil Üçer, “Mîknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (Ağustos 2019), 11-17.

⁵¹ Nîsâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 142.

⁵² İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/175.

Nîsâbûrî Basra Mu'tezilesine özgü atomcu-parçacıkçı teorisi, i'timâd ve âdet teorisi ile ilgi çekici bir şekilde birleştirir. Buna göre taşa yakıcılık özelliğine sahip cüzler ve yükselen lâzım bir i'timâd vardır. Bu cüzler lambadan ışığın yayılması gibi dağılarak sertliğinden dolayı demire yapışır. Bu durumda i'timâd oluşur ve mıknatıs demiri çeker. Bu hadise, mıknatısta sözü edilen fazlalıkların çıktığına delildir. Sarımsakla sıvandığında ise, sarımsak mıknatısta bu fazlalıkların çıktığı delikleri kapatır. Sirke ile yıkandığında ise çekme özelliğini tekrar kazanır. Çünkü sirke, deliğin içine girerek sarımsağın kapattığı yerleri açar. Mıknatısın diğer cisimleri çekmemesinin nedeni ise demirin cüzlerinde olan ancak diğer cisimlerde bulunmayan sertliktir. Neticede ona göre mıknatısa demiri çekme i'timâdını yerleştirerek onun âdet yoluyla bu fiilleri meydana getirmesini sağlayan ise Allah'tır. Mıknatısın demir dışındaki cisimleri çekmesi mümkün iken bunun gerçekleşmemesi ise bunun zorunlu olmadığı ve doğrudan ilahi fiilden oluştuğunun delilidir. Ayrıca mıknatısın çektiği demirde de mücteleb bir i'timâd vardır.⁵³ Nîsâbûrî ağır cismin düşmesi, cisimlerin havada durması, ateşe yaklaşan civanın uçması, tuzun yarayı yakması, cisimlerin ateşte erimesi, yumurtanın katılaşması, şarabın sarhoş etmesi ve zehirlerin tesiri gibi durumları da i'timâd anlayışına göre açıklamaktadır. Tüm bu fiilleri âdet yoluyla icrâ eden Allah'tır.⁵⁴ Böylece o, nesnenin fiziksel yapısını atomlarla, onda mevcut bilkuvve hareketi ya da hareket eğilimini i'timâd marifetiyle, tüm bu işleyişin ilahi inayete ilişkisini ise âdet teorisi ile açıklamaktadır.

Değerlendirme

Fizik teorisi, Eş'arî ve Mu'tezilî kelâmcılar açısından yoktan ve sürekli yaratma doktrinlerini Allah-alem ilişkisi açısından temellendirmeye çalışan kullanışlı bir araçtır. İbn Sinâ sonrasında bu maksat bir miktar aşınsa da ilk dönemde fizik-teorik model, açık biçimde kelâmcıların dini-itikadi gayelerine hizmet etmiştir. Bu çerçevede Nazzâm'ın sisteme dahil ettiği i'timâd kavramı, kişilere göre değişen geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Cübbâîler arasındaki ince tartışmalar bile teorinin hicrî IV. asırdaki yaygın kullanım alanlarını göstermek bakımından yeterlidir. Ehl-i sünnet âlemin işleyişini âdet teorisi etrafında açıklarken Mu'tezile bunu i'timâdın başlattığı tevlîd süreci ile çözmüştür. Her iki yöntemin başta tabiat olmak üzere felsefi özcü nedenselliğe karşı kurgulandığı düşünülürse felsefi köklerini anlamak daha anlaşılır hale gelecektir. Burada asıl dikkat çeken bir husus ise ekollerin i'timâdî ispatlamak için verdikleri örneklerin mahiyeti ve zenginliğidir.

İ'timâdın bağlama göre farklı anlamları olsa da cismin kendi mekânındaki hareket eğilimi ile ona etki eden dış etkenleri ihtiva ettiği açıktır. İ'timâd sadece Cübbâîler değil pek çok Basralı Mu'tezile kelâmcısı arasında da ihtilafıdır. Ancak baba ve oğul arasında, Ebû Ali daha vesileci bir pozisyonu korumakta, Ebu Hâşim ise i'timâdî fiziksel bir faaliyet için doğrudan bir etken olarak görüp ilahi inayete az atıf yapmaktadır. Kâdî'de i'timâd daha bütüncül bir teori olarak görünürken, talebesi Nîsâbûrî hâsiyetin karşısına yaratılmış fiziki etken olarak konumlandırmıştır. İbn Metteveyh ise i'timâd teorisini tüm yönleriyle aktaran ve bütüncül bir model olarak önümüze koyan en önemli müelliftir. Nitekim *Tezkire*'nin i'timâd bölümünün sonu, teorinin açıklamakta zorlandığı müşkil konulara ayrılmış ve mesele sırf bir illiyet araştırması olarak ortaya konmuştur. Metinlerde istisnai durumları

⁵³ Nîsâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 143-144.

⁵⁴ Nîsâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, 144-148.

karşılama ve teoriyi daha tutarlı hale getirmek için “artık cüzler” ifadesinin kullanılması da ilgi çekicidir.

İ'timâd etrafında çözümlenen örneklere bakılırsa kapsamlı bir parçacıkçı-fiziksel teoriyle karşı karşıya olduğu anlaşılır. Ancak bu konuda bir karara varmak için öncelikle kelâm sisteminin bütününe dikkate almak, bu tür izahlara imkân veren teolojik bağları akılda tutmak ancak açıklama modelini sırf fiziksel parametrelere göre yapmak gerekir. Zira kanaatimizce kelâm metinlerinde görülen fizik modellerin anlaşılmasının önündeki en büyük engel, bunların bizatihi bilimsel değerlerini anlama ve takdir etme eksikliğinden kaynaklanmaktadır. İ'timâdın felsefi-bilimsel kaynakları kadar, gelişmiş bir model olarak kelâmıda işletilmesi, bunun mahiyeti ve bu sırada paralel havzalarla olan etkileşim de mühimdir. Kelâmcıların İ'timâdı ispat etmek ve tikel bir olayı onunla açıklamak için yer verdiği örnekler ise fizyolojiden biyolojiye kadar oldukça geniş bir alanı taramaktadır. Bu örneklerin tespiti, tasnifi ve çözümlenmesi ise hem kelâmî istidlalin gücünü gösterecek hem de bugün kelâm yapmanın imkânlarını gözler önüne serecektir.

Kaynakça | References

- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. M. Zâhid el-Kevserî. b.y.: yy. 1948.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslam Kültürünün Akıyapısı*. çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak ve Ekrem Demirli, İstanbul: Kitabevi, 1999.
- Câhiz, Ebû Osman Amr. *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1969.
- Cengiz, Yunus. "Nazzâm'ın Doğa Felsefesinde İ'timâd Hareketi: Ne'liği ve İşlevi". *Milal ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 143-168.
<https://doi.org/10.17131/milelnihal.04558>
- Cengiz, Yunus "Nazzâm'ın Düşüncesinde Tanrı Doğa ve İnsan". *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. 5/573-604. *İslam Düşüncesinin Altın Çağı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Cürcânî, Şerif Ali b. Muhammed. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1997/1417.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. İskenderiye: Münşeatü'l-Meârif, 1969.
- Demir, Osman. "Determinizm ve Okasyonizm Arasında: Mu'tezilede Tevlîd Düşüncesi ve Ehl-i Sünnetin Eleştirisi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (2009), 63-82. <https://doi.org/10.15370/muifd.88592>
- Demir, Osman. "Tevlîd". *İslam Düşüncesinde Teoriler I: Metafizik*. 3/1167-1177. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik, İlk Dönem Kelamcılarında İnsan ve Tabiat*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ebû Rîde, Muhammed Abdülhâdî. *Min şüyûhi'l-Mu'tezile: İbrahim b. Seyyâr en-Nezzâm ve Ârâuhü'l-kelâmiyye el-felsefiyye*. Kahire: Dârü'n-Nedîm, 1989.
- Eliş, Veysel, "Cüveynî Fiziğinde Hareket Fenomeni: İtimad Teorisi ve Tafrâ Eleştirisi Bağlamında Bir İnceleme. *Kader* 21/2 (2023), 482-510.
<https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1365313>
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Makâlâtâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. nşr. Helmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963/1382.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-redd alâ İbnü'r-Râvendî el-mülhid*. nşr. H.S. Nyberg. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1957.
- Hillî, İbnü'l-Mutahhar. *Menâhicü'l-yakîn fi usûli'd-dîn*. ed. Ya'küb el-Ca'ferî el-Merâgî. Kum: Merkezü'd-Dirâsât ve't-Tahkîkâtü'l-İslâmiyye, 1415.
- İbn Fûrek. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1987.
- İbn Metteveyh. *et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhiri ve'l-a'râz*, thk. Daniel Gimaret. Kahire: el-Ma'hedü'l-Fransi, 2009.
- İbnü'l-Murtazâ. "Riyâzetü'l-efhâm fi latîfi'l-kelâm". *Kitâbü Bahri'z-zehârî'l-câmi' li-mezâhibi 'ulemâ'i'l-emsâr*. ed. Abdullah b. Abdülkerim el-Cürâfi. San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1988.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'n-Necât*, thk. Macit Fahri, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1985.
- Kâdî Abdülcebbar. *Nedensellik Kitabı/Kitâbu't-Tevlîd min Kitâbi'l-Muğnî*. nşr. ve çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kandemir, Ahmed Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs, 2019.

Koloğlu, Orhan. *Cübbâilerin Kelâm Sistemi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Nisâbûrî, Ebû Reşîd. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Ma'n Ziyade. Beyrut: Ma'hadü'l-İnmâi'l-Arabî, 1979.

Teftâzânî, Sa'düddîn, *Şerhü'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.

Üçer, İbrahim Halil. "Mıknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış". *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (Ağustos 2019). <https://doi.org/10.20519/divan.614128>

Yıldız, Metin. *Kelâm Kozmolojisi, Mutezilenin Alem Anlayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.